

ІРИНАРХ ЧЕРКАСЬКИЙ.

(Київ).

ЧИ ВПЛИВАВ Г. Н. ТЕПЛОВ НА ГЕТЬМАНА РОЗУМОВСЬКОГО В ЙОГО УПРАВЛІННІ УКРАЇНОЮ?

I.

У біографічній літературі про Г. Н. Теплова панує думка, що «Теплов, користаючи з необмеженого до нього довір'я (гетьм. К. Г. Розумовського); ...всевадно керував ним (гетьманом) в управлінні Україною» ¹⁾, був за «політичного директора, інспектора й ментора Ясновельможного» ²⁾, ба навіть був за «неявного правителя» України ³⁾. Коли-ж хто мав намір визначити офіційне становище Теплова при гетьмані, то не міг більше сказати за те, що Теплов був лише за «управителя справами» гетьманськими ⁴⁾, за «радника» при ньому ⁵⁾. Сконцентровано наведені думки в оцих ось рядках: «Без Теплова проте Розумовський скрізь був як без рук, тому перед відїздом він просить дати йому одного Теплова для управління хатніх гетьманських справ», на що імператриця відповіла велінням: Теплову бути при гетьмані «завжди в такій ролі, в якій гетьманові ласкаво захочеться, зважаючи на його (Теплова) чин, і утримання своє мати від гетьмана». «Управління хатніми гетьманськими справами» було лиш за ширму; по суті-ж Теплов керував не лиш «хатніми», а й цілою сукупністю справ гетьманських. Він був, за Соловйовим, за ментора лінивому Розумовському, якому скучно було в Глухові. Про його виключну роль в справах управління можна

¹⁾ Лонгинов, Биографические сведения о русских писателях XVIII в., Рус. Старина, 1870 р. т. II, с. 194; подіб. Дм. Бантыш-Каменский, «Словарь достопамятных людей русской земли», стор. 134—135; Н. П. Семенов, «Биографические очерки сенаторов по материалам, собранным П. И. Барсовым», Чтен. в Общ. Истории и Древн. Росийск. За 1886 р. кн. II, ст. 18; И. Каманин, «К биографии Г. Н. Теплова», Киев. Стар. Т. XXIII, від. 2, стор. 34.

²⁾ А. А. Васильчиков, «Семейство Разумовских», т. I, стор. 152; В. Г. «Справка о Тепловѣ», Киев. Стар. т. XVII, стор. 374; акад. М. П. Василенко, «Г. Н. Теплов і його записка о непорядках в Малоросії», Зап. Укр. Наук. Т-ва в Київі, т. IX, с. 16.

³⁾ В. Г., ор. cit, стор. 374.

⁴⁾ Гельбиг, «Русские избранные», Рус. Стар. за 1886 р. ч. 10.

⁵⁾ Митр. Евгений, «Словарь светских писателей», с. 206.

зробити висновок на підставі того, що найзнатніші Українці вважали за свій обов'язок їздити до нього з віншуванням з приводу народження йому доньки»¹⁾. Теплов «звичайно супроводив гетьмана у всіх подорожах по Україні й до Петербургу. Хоч іноді лишався (він) на Україні, коли гетьман був у Петербурзі. У такому разі Теплов немов-би заступав гетьмана і підписував навіть ордери. Коли генеральна канцелярія почала якось відмовлятися видавати підводи по подорожніх, що їх підписав був Теплов, то гр. К. Г. Розумовський зробив їй догану»²⁾.

Коли ми звернемося до сучасника гет. Розумовського й Теплова, який (сучасник) протягом довгих років день за днем записував тогочасні події й дрібні факти,—генерального підскарбія Якова Марковича, то побачимо, що такого виключного впливу Теплова на гетьмана, як про це мова мовилася вище, не було й не могло бути.

По-перше, тому фактові, що найзнатніші Українці заїздили до Теплова з віншуванням з приводу народження в нього доньки, не можна надавати такого величезного значіння, яке йому надають. У «Записках» Марковича читаємо:

(р. 1751 серпня) 21 «П(ан) Михайло (Скоропадський, підскарбій генеральний) заболів тяжко на кульшу; знать простудив. П о с і щ а в е г о Т е п л о в, Г р и г о р і й Н и к о л а е в и ч...»³⁾

(р. 1752 Січень) 4. «Їздили ми всі рано до Теплова і поздравляли его родившеюся вчера дочерью»⁴⁾.

«9. Їздив к Теплову і просив его бити медіатором по ділу моєму с Мейером»⁵⁾

(р. 1759 Березня) «27. Бил у п. писаря генерального, послі у Теплова і с ним і прочими обідав у обозной генеральной ради іменин сестри ея, а жени Теплова»⁶⁾.

(Квітня) «19. Отослав к Теплову книги на русском языке: Хроніку о русских народах, а на латинском—польскую исторію в 3 томах»⁷⁾.

(Грудня) «30. Били ми (Маркович з дружиною) у Теплова, где і обідали і до вечора просиділи»⁸⁾.

(р. 1764 січня) «23. Їздив до Глухова, був у графині (Розумовської) і Теплової і просив їх на весілля»⁹⁾.

«25. Сьогодні було весілля падчерки нашої. В посажених отцях і матерях були обозний генеральний С. Кочубей з Матроною Герасимівною Тепловою і Ник. Ів. Рославлев, генерал поручик, з Скоропадською»¹⁰⁾.

З наведених виписок ми бачимо, що з Тепловим водила знайомство українська старшина, з якою він поріднився, і в одвідуванні чи Тепловим

¹⁾ «Русский Снографический Словарь», р. 1912, с. 472—473. ²⁾ Акад. Василенко, *op. cit.* стор. 17 з покликуваннями на А. А. Васильчикова, *op. cit.* т. I, с. 161, 180, 181. ³⁾ «Дневныя записки Малроссійскаго подскарбія генерального Якова Марковича», М. 1859, ч. 11, с. 298. ⁴⁾ *Ibid.* с. 300. ⁵⁾ *Ibid.* с. 301. ⁶⁾ *Ibid.*, с. 358. ⁷⁾ *Ibid.* с. 359. ⁸⁾ *Ibid.* ст. 363. ⁹⁾ *Ibid.* с. 389. ¹⁰⁾ *Ibid.*

хорого Скоропадського чи старшиною Теплова з того чи іншого приводу нічого надзвичайного, що свідчило-б за запобігання старшини перед Тепловим, не було: це звичайні стосунки поміж знайомими—не більше; робити з них висновок про виключну роль Теплова в справах управління Україною нема ніякісіньких підстав.

По-друге, що-до супроводу Тепловим гетьмана в його подорожах та інциденту з подорожнім, у тих самих записках читаємо:

(р. 1751 липня) «13 Грамоту... і клейноди проводили с церемонією із гетьманського дома в церков... Клейноди везени генеральною старшиною; бунчук і знамя верхом, а печать, бұлаву і грамоту в каретах. Послі сам гетьман їхав. Так і назад. Грамоту до церкви віз Теплов, а із церкви судія генеральний Горленко» ¹⁾.

(р. 1752 травня) «8. Рано були в двірці гетьманським. Гетьман і при нім Теплов, генеральні: обозний, писар і осаул Якубович і бунчукових (товаришів) 10, отправилися об'їзжати полки» ²⁾.

(р. 1753 Листопада) «9.... Тарновський (бунчуковий товариш) приїзжав в генеральную канцелярію і подав два ордера гетьманські... 2-й, с репримандом за удержання подорожних Теплова і щоб впредь по его подорожним давати підводи на счет економической канцелярії» ³⁾.

З наведеного ми бачимо, що Теплов справді перебуває при гетьмані, але роль його невиразна: коли він везе царицину грамоту на гетьманство до церкви, то роль його тут була лиш передатчика від російського уряду грамоти, бо з церкви її віз вже генеральний суддя, який більш за інших міг розуміти її силу й значіння. Що-до реприманду за те, що генеральна канцелярія не дала коней по подорожнім, що їх підписав Теплов, то цей факт найяскравіше свідчить за те, що Генеральна Канцелярія—себ-то генеральна старшина, що, в відсутності гетьмана, правила безпосередньо справами гетьманщини—не мала Теплова за «заступника гетьмана», бо вона сама, а не Теплов, як це побачимо нижче, цю роль виконувала, а тому вона й поставилася так неуважно до його подорожніх. Хоча за це й був їй реприманд від гетьмана, але наказ гетьманський про те, щоб надалі давати підводи по подорожніх Теплова за рахунок «економической канцелярії», себ-то установи, що відала маєтковими справами гетьмана,—показує нам, що генеральну канцелярію в тісний кут загнало не те, що подорожні підписував Теплов, а те, за чий рахунок оплатити ті підводи: за рахунок скарбу чи гетьманської господарчої канцелярії. І ми бачимо, що гетьман зрозумів, що інтереси його власного господарства то не є інтереси державні, які обстоювала в даному разі Генеральна Канцелярія; от через що, розв'язуючи питання не на користь Теплова, який, очевидно, не відрізняв у да-

¹⁾ Ibid. с. 296. ²⁾ Ibid. с. 304. ³⁾ Ibid., с. 319.

ному разі приватних гетьманських інтересів од державних, гетьман зауважив Генеральній Канцелярії, щоб вона не перешкождала нормальному ходові його господарства.

З другого боку, випадок цей нам показує справжній круг відання Теплова: це завідування господарчими справами гетьмана. Теплов, як бачимо, «заступав гетьмана», але не в державній його діяльності, а в його приватній, господарчій царині. Теплов отже відігравав ролю гетьманського господаря, які за антецесорів Розумовського теж водили знайомство з генеральною старшиною і, як особи, близькі до гетьмана в його хатній царині, могли мати не аби-яке значіння для осіб, що сподівалися на ласку гетьманську.

Що Теплов справді завідував господарчими справами гетьмана, про це, на підставі документальних даних, говорить І. М. Каманін: «коли цариця надала Розумовському м. Батурин в довічне й спадкове держання, то забудування міста, спорудження гетьманського дому й всього до нього потрібного було доручено Теплому; він збирав робітників, розплатувався з ними, купував будівельний матеріал і инш., ведучи безперервну на папері боротьбу з генеральною військовою канцелярією, яка повинна була розпоряджатися збором з різних сотень почережно майстрів і взагалі робочих людей і підвід»¹⁾. Окрім цього, про обсяг відання Теплова свідчить такий випадок. Коли колегія чужоземних справ стала вимагати від гетьмана надсилати їй щомісячні відомості про прибутки та видатки скарбу українського, то генеральний писар Безбородько звернувся до Теплова з таким листом:

«Высокородный і высокопочтенный господинъ Коллежскій Советникъ, государь мой Григорій Николаевичъ... 1754 года сентября 7 да сего 755 года генваря 4д. прислани кего Ясновельможности... Гетьману... из государственной иностранных дѣлъ Коллегіи Ея и. в. грамоты о присылкѣ в ту коллегію... о собираемых в Малой Росіи доходахъ, в томъ числѣ и об индуктѣ, сколько оной было с іюня мсця 1750 года по учрежденіе новыхъ пограничныхъ таможенъ в приходѣ и куда имянно в расходѣ—обстоятельной сточнымъ показаніемъ вѣдомости и о протчемъ; изъ оныхъ... грамотъ понеже индуктовый збор с 1751 года до учрежденія пограничныхъ в Малой Росіи таможенъ, т. е. по минувшій 1754 годъ находился въ вѣдомствѣ экономической Его Ясновельможности канцеляріи, присемъ точныхъ копій к вашему высокородію сообщаю, в протчемъ пребывая Вашего высокородія, государя моего, покорный слуга Андрей Безбородко. 1755 года генваря дня в Санкт Петербургѣ»²⁾.

З наведеного листа ми бачимо, що Теплов жадного офіційного при

¹⁾ «К біографии Г. Н. Теплова», Київ. Стар. 1888 р. т. XXIII, відд. 2, с. 84—85.

²⁾ Хар. Центр. Істор. Архів. Черніг. відділ, справа ч. 3504, арк. 11.

гетьмані уряду не займав (бо в офіційному листі не можна було не назвати його уряду), і мав не дуже великий чин колежського с о в і т н и к а ¹⁾, але очевидно, завідував економічною гетьманською канцелярією, коли генеральний писар звернувся до нього з вимогою надіслати потрібні відомості, які було зосереджено в названій канцелярії. Теплов в кілька день виконав цю вимогу, що можна бачити з такої відповіді Теплова:

«Високородный и высокопочтенный господаинъ Г е н е р а л ь н ы й п и с а р ь ²⁾, государь мой, Андрей Яковлевичъ. По письму вашего високородія, сего генваря от 15 д... полученному, т р е б у е м а я с п р а в к а (скільки въ году исходило суммы... отъ дому Его Я с н о в е л ь м о ж н о с т и) при семъ прилагается.—Вашего високородія, государя моего, покорный слуга Григорей Теплов. Генваря 18 д. 1755 году С. Петербург» ³⁾.

З наведеного видно, що обидва кореспонденти того часу перебували в Петербурзі при гетьмані, завідуючи кожний своєю частиною: Безбородько похідною генеральною канцелярією, а Теплов економічною канцелярією дому гетьманського. Гадаю, що не може бути питання про те, яка канцелярія в державних справах гетьманщини була вища: чи генеральна, що торкалася всіх справ, державних переважно, чи економічна, що відала лише хатніми справами гетьмана, переважно господарського характеру. А коли економічна канцелярія займала в державних справах гетьманщини другорядне значіння, то чи міг Теплов впливати на справи державні, що до його відомства не належали?

Він міг-би це робити при умові, коли-б не було при гетьмані осіб, що керували-б генеральною канцелярією. Але ніколи Теплов ні генеральною канцелярією взагалі, чи навіть похідною гетьманською канцелярією не завідував. Візьмемо перші кроки гетьманування Розумовського. Хто відає його похідною канцелярією? Перший ордер, що його підписує гетьман 18 червня 1750 р. на ім'я бунчукового товариша Гудовича, говорить «о с о д е р ж а н і ї е м у... Г у д о в и ч у п о х о д н о й е г о Я с н о в е л ь м о ж н о с т и К а н ц е л я р і ї» ⁴⁾. Це той самий Гудович, що разом з хоружим генеральним Ханенком поїхав ще р. 1745, як депутат, до Петербургу і повернувся з Ханенком лише 3 січня 1750 р., привізши грамоту про дозвіл обрати гетьмана ⁵⁾. Трохи згодом—а саме 9 липня 1750 р. до Петербургу

¹⁾ Чи не звідсіля повстав скорочений титул Теплова с о в і т н и к, що означав його російський чин, а не роли його при гетьмані? Див. «Дневныя Записки» Марковича ч. II, с. 343.

²⁾ Ми бачимо, що Теплов, повторюючи вирази Безбородька, вставляє назву уряду, який займав Безбородько, чого не міг пропустити Безбородько в листі до Теплова.

³⁾ Харк. Центр. Істор. Архів, Черніг. відділ, справа ч. 3504, арк. 33.

⁴⁾ Ibid. кн. № 4039 «входящих діл в походную Ясневельможного... гетьмана... Розумовського канцелярії», арк. 1, № 2.

⁵⁾ «Дневныя записки» Марковича, ч. II, ст. 278.

повернувся й разом з Гудовичем завідував похідною канцелярією і генеральний хоружий Ханенко, маючи під руками технічний персонал з п'яти канцеляристів, один з яких був за правлящою канцелярією ¹⁾.

Очевидно, що відання генер. хоружого та бунчукового товариша Гудовича похідною канцелярією було не технічне, бо для цього, як бачимо, був окремий канцелярист, а дорадче. Вони іменно, а не Теплов, порушували питання й радили гетьманові, як вирішити біжучі справи, бо Теплов в справах українських нічого не знав. На провідну роль цих радників, досвідчених в українських справах і видатних поміж українською старшиною людей (бо інакше їх не посилали-б як депутатів до Петербургу добиватися грамоти на обрання гетьмана), вказує такий запис в книзі «входящих діл» Червня 19 р. 1750 (на другий день після призначення Гудовича) під ч. 5: «Доклад Яснфельдному... Гетьману.., от бунчукового товариша... Гудовича в 5 пунктах... 1) в Генеральній військовій Канцелярії кому присутствовать; 2) Генеральний Суд кому поручить, 3) Его Яснфельдности похідную Канцелярію здесь на какім кошті содержать» і т. д. ²⁾. І коли в відповідь на цей доклад ми читаємо в книзі вихідних паперів, що «послан універсал», де зазначається, що «Его Яснфельдність, будучи доволен благосклонністю малоросійських чинів і всего народа, по единій его ко отечеству любви і (о) благосостояніі імія попеченіе, для порядочного в Малой Росіі, в силі тамошніх прав, правительства, приказав бити в генеральній військовій канцелярії генеральному судії... Лисенку, да генеральному підскарбію... Скоропадському, да генеральному асаулу... Валькевичу, а в суді генеральнім—генеральному судії... Горленку, да генеральному хоружому... Ханенку да генеральному бунчучному... Оболонському» ³⁾,—то, очевидно, ні сам гетьман, ні його «політичний директор, інспектор і ментор»—Теплов не змогли-б розподілити генеральну старшину, прізвищ яких, ні урядів їх вони не знали, по двох важливіших установах так, як це видно з універсалу, а підказав гетьманові бунчуковий тов. Гудович, якому гетьман і доручив відати справи по похідній його генеральній канцелярії.

Візьмемо перший з України від'їзд гетьмана до Москви, куди мала з Петербургу переїхати цариця й куди гетьманові приїхати наказано було ⁴⁾. Хто їде з гетьманом до Москви р. 1752 грудня 24? Про це у Маркевича читаємо: «Перед обідом от'їхав гетьман наш в Москву. При нім із старшини генеральної: обозний Кочубей і писарь Безбородько, да гадяцький полковник Галецький, бунчукових товарищей 6, старший канцелярист Туманський і проч.» ⁵⁾.

¹⁾ Харк. Центр. Іст. Архів, кн. № 4045, арк. 58, 59. ²⁾ Ibid, кн. № 3409, арк. 1 зв. ³⁾ Ibid., кн. № 4045 арк. 1, № 1, червня 23. ⁴⁾ «Дневныя Записки» Марковича, ч. II, ст. 310. ⁵⁾ Ibid. с. 311—312.

Як бачимо, про Теплова ні слова. Очевидно, Теплов залишився на Україні, бо в цю відсутність гетьмана генеральна канцелярія зреклася дати підводи по подорожніх Теплова ¹⁾. Отже і на цей раз гетьман мав при собі досвідчених радників і не потребував ради Теплова (генеральний обозний Кочубей повернувся майже через рік—8 листопада р. 1753 ²⁾), а генеральний писар Безбородько 9 травня р. 1754 ³⁾), щоб через деякий час знову виїхати до гетьмана на цей раз уже до Петербургу ⁴⁾), де й виконував свої обов'язки генерального писаря в похідній генеральній канцелярії ⁵⁾ Повернувся гетьман на Україну лиш 2 березня р. 1757, з «совітником» Тепловим, новим генеральним суддею Журманом і инш. Безбородько повернувся трохи раніш ⁶⁾. Але 12 грудня того-ж року гетьмана знову покликано до двору ⁷⁾. На цей раз ми маємо в своєму розпорядженні ордер гетьмана з 12 грудня 1757 р., з якого ми бачимо, кому він доручив на час своєї відсутности з України «правління малоросійських діл». Там ми читаємо: «За отбытієм же нашим із Малої Росії, даби как в генеральній військовій канцелярії, так і в суді генеральнім в теченії подлежащих до оних канцелярій діл нікакой остановки быть не могло, для того к правленію малоросійських діл і генеральної канцелярії, до возвращенія нашего, определяем із генеральных старшин—генеральных: обозного Семена Кочубея, підскарбія Михайла Скоропадського, писара Андрія Безбородька, асаула Петра Валькевича і хоружого Николая Ханенка, кої, присутствую в тій генеральній к-рії, должны, з общего согласія, всі входящі в оную діла рассматривать, производить і рішати, і в подчиненні і нам міста, на основанії указів... і малоросійських прав і наших ордерів, підписивать і давать резолюції, предлагая ордерами, і по востребованії какой надобности із командующих над состоящими в Малої Росії регулярными войсками і над українською лінією генералітетом, Білгородським і Київським губернаторами і протчим в Малої Росії состоящим генералітетом і ближайшими от Глухова воеводствами іміть письменное сношеніе формою партикулярних писем, даби чрез представленіе к нам о касающихся до них, а особливо в нужних ділах остановки не произошло. А что оніі чини к присутствію в тій генеральній канцелярії от нас уполномочени, о тім к оному генералітету от нас писано. Рішенніі ж в суді генеральнім діла, на которіі зайдеть апеляція... как їм, опредѣленным к присутствію в генеральній військовій канцелярії, так і протчим всім... генеральним старшинам, кої на прежних рішеннях по тим ділам не підписувались, рассматривать обще і чинить рішенія і оніі обявляют обоім сторонам; і если от котрой

¹⁾ Ibid., с. 319. ²⁾ Ibid. ³⁾ Ibid., с. 323. ⁴⁾ Ibid., с. 325. ⁵⁾ Харк. Центр. Істор. Арх., кн. № 4026, арк. 515. ⁶⁾ Маркович, «Дневныя Записки», ч. II, с. 343. ⁷⁾ Харк. Центр. Істор. Арх., кн. № 4024, арк. 235.

обявлена будет апеляція, то по тому рішенню, ісполненія не чиня, представлять о тім ділі нам... Чтож принадлежит до произвожденія в чини на случающіісь вакансії полкових старшин і сотників, об них чиниміі в силі указів вибори представлять к нам іс показанієм при тім от генеральної канцелярії свого мнінія, также і в протчих чинах; а заслуженное компанійським полкам і другим чинам, кому по указам і по нашим ордерам определено денежное жалованье, із скарбу отпускать в указаное время безудержно.—Які і ж діла будуть касатись до собственного нашего разсмотріння, о таких представлять оним уполномоченним от нас к правленію малоросійських діл к нам з надлежащими виправками і мнінієм своїм. Да і ежели случатсья к важности касающіесь діла, по оним доносителей допрашивать їм же; і буди по їх допросам високой какой важности не усмотрится, то, іслюдовав по оним ділам, чинить рішенія і к нам репортовать... В суді же генеральнім присутствіє іміть двум... судьям генеральним по прежнему і в оний суд генеральный із генеральной канцелярії предлагать ордерами.

«Чтоб же о сім суду генеральному і полковникам малоросійським і в протчих містах ізвістно і по посилаємым з генеральної войскової канцелярії, за отбитієм нашим, в ті(х) міста(х) ордерам ісполнено без всякого замедленія, о тім во всі ті міста ордери наші розіслани»¹⁾.

З наведеного ми бачимо, що правити як звичайними, так і політичними справами на Україні доручено було не «політичному директорові» Теплову, а генеральній старшині, хоч Теплов на цей раз і не поїхав з гетьманом, а залишився на Україні, що ясно випливає з такої нотатки Марковича в його «Дневных Записках» під 12 груднем р. 1757: «При гетьмані ніхто із старшин не їдет, тільки один старший канцелярист Дергун»²⁾. На цей раз гетьман повернувся 8 березня р. 1760 і «при нім французів немало»³⁾, а про Теплова мовчок.

Дальша подорож гетьмана до Петербургу сталася 23 жовтня р. 1761; на цей раз з гетьманом поїхали Теплов, Яків Скоропадський, Василь Туманський (обраний на генер. писаря) і камергер⁴⁾. Вересня 14 р. 1762 виїхали до Москви, як депутати, щоб присутніми бути при коронації Катерини II, генеральний обозний Семен Кочубей та суддя Ілля Журман⁵⁾. Повернувся гетьман 4 липня р. 1763 з генеральним обозним Кочубеєм, а генеральний писар Туманський повернувся за день вперед. За інших, в тому числі і за Теплова Маркович навіть не згадує⁶⁾, бо на Теплова з 11 лютого р. 1763 височайшим указом накладено було завідування справами по заведенню на

¹⁾ Ibid., ордер № 47, арк. 235 — 236. ²⁾ Ч. II, Стор. 348. ³⁾ Ibid., ст. 365.

⁴⁾ Ibid., ст. 364. ⁵⁾ Ibid., с. 383. ⁶⁾ Ibid. с. 385.

Україні нової плантації чужоземних тютюнів, а також сприяння заведенню в Росії тютюнових фабрик ¹⁾, а з 1 квітня того-ж року йому наказано бути при власних справах імператриці ²⁾.

Виходить, що і на цей раз коло гетьмана було досить генеральної старшини, а не один Теплов.

Останній раз гетьман виїхав доі Петербургу 9 січня р. 1764; щоб хто з ним поїхав з старшин, Маркович мовчить ³⁾. Останню документальну відомість про Теплова за гетьманування Розумовського ми маємо з р. 1764 червня 3, коли Теплов, уже як статс-секретар цариці, звернувся до генеральної канцелярії з пропозицією—негайно подати коротку відомість, на підставі указів чи універсалів, для докладу цариці, про права та обов'язки полковників ⁴⁾.

Отже ми прослідкували всі подорожі гетьмана до Петербургу чи Москви й бачили, що ніколи гетьман не їздив з одним Тепловим, а завжди брав з собою достатню кількість генеральної старшини; у тих-же випадках, коли їздив один, то «правління малоросійських діл» доручав кільком особам із генеральної старшини, а не Теплову. Що-ж до того часу, коли гетьман Розумовський перебував на Україні, то генеральну старшину він завжди мав до своїх послуг. Не треба забувати, що гетьман Розумовський, маючи собі за взірць гетьманування Скоропадського, намагався правити Україною, спираючися на українські права, що видно хоч-би з першого наведеного вище універсалу гетьмана Розумовського, де він призначив «для порядочного в Малій Росії, в силі тамошніх прав, правил е л ь с т в е» засідати в генеральній канцелярії генеральних—суддю Лисенка, підскарбія Скоропадського й асаула Вальневича ⁵⁾. Як-же-б він міг, не порушуючи ті права, спиратися не на генеральну старшину, а на чужого для української справи і недосвідченого в ній, хоч і близького собі чоловіка Теплова?! Якби справді Теплов відігравав таку роль в управлінні Україною, яку йому нав'язують біографи Теплова, то не міг-би Маркович у своїх записках, не раз говорячи про Теплова, про це промовчати. А коли він цього не відзначив, значить, цього й не було.

II.

Коли досі ми намагалися з боку чисто зовнішнього довести, що в управлінні Україною Теплов не мав виключного впливу на гетьмана Розумовського, бо потрібні поради гетьман міг мати від української генеральної старшини, яку він завжди мав коло себе, то тепер ми спробуємо те саме довести на прикладі судових реформ гетьмана Розумовського: чи міг Теплов, думки якого що-до української справи нам досить відомі з його тенденцій-

¹⁾ Семенов, *cit. op.*, ст. 20. ²⁾ Акад. Василенко, *op. cit.*, ст. 19. ³⁾ *Ibid.*, ч. II, ст. 389. ⁴⁾ В. Барвинський, «Очерки из истории общественного быта Малороссии», Україна 1907 р. кн. IV, с. 367. ⁵⁾ Харк. Центр. Істор. Архів, кн. № 4045, арк. 1.

ної «записки о не порядках в Малоросіі» ¹⁾, подати гетьманові добру пораду в справі реформування суду? а якщо не міг, то хто-ж міг стати йому в потрібній пораді?

Найперше треба відзначити негативне ставлення Теплова до українських законів—«прав» взагалі. Виходячи з пануючої тоді теорії про право натуральне й право громадянське, Теплов каже, що право натуральне, яке заведено до Литовського Статуту, є те-ж саме, що й великоросійське, «тільки иным порядком і іншими словами висловлене, а тому відміни й виправлення жадного майже не вимагає» ²⁾; що-ж до прав громадянства, над яким панує самодержавний господар, то вони, як складені для республіканського режиму, не підходять і не личать українському народові, що перебуває під владою самодержців російських. Звідси висновок, що право українське не можна залишити при його силі, бо воно суперечить указам російських самодержавців, хоч звичайно гетьманам в грамотах наказується правити Україною за правами українськими та указами³⁾. Навівши кілька прикладів, між якими особливо йому не подобаються артикули Литовського Статуту, за якими Великороси виходять для Українців чужинцями, або вони можуть утратити своє право володіння наданими від царів на Україні землями через нездійснювання свого права протягом давности, Теплов особливо підкреслює практичні висновки з українського права що-до обрання всіх старшин знизу аж до верху (а він погоджується чомусь тільки на обрання старшини генеральної) і судової підлеглості бунчукових і військових товаришів та військових канцеляристів, обурюючись з того, що в випадках недостаті закону Українці звертаються, згідно з приписом Литовського Статуту, до інших прав християнських—магдебурзького й саксонського права, а не до російського, в чому він убачає нещирість української старшини відносно Росії ⁴⁾. Це дає йому привід інсинувати на суддів, що маючи вони в своєму розпорядженні невідомі Росіянам закони, зловживають тими законами: «коли суддя бачить, що Статут позовникові чи позваному визначає суворий, а не корисний вирок, тоді він шукає в Порядкові Саксонському, або вдається й до Магдебурзького права... і доти метушиться між одним правом і другим, поки не винайде своєму задумові корисне; а простий, чи краще, неграмотний чоловік, бувши того несвідомим, приймає все за несумнівний закон... така юриспруденція вимагає не того знання, щоб право натуральне й громадянське було судді відоме, а щоб була лиш гостра пам'ять, що, з'єднавшись з практикою, робить... суддю проникливим і скороспішним на всі вихватки су-

¹⁾ Вперше опублікував її (лише другу частину) П. О. Куліш в «Записках о Южной Руси» т. II, а всю акад. М. П. Василенко в Записках Укр. Наук. Тов. кн. IX, стор. 29—54.

²⁾ Акад. Василенко, Записки Укр. Наук. Т-ва кн. IX, с. 41—42.

³⁾ Ibid., с. 42.

⁴⁾ Акад. Василенко, Записки Укр. Наук. Т-ва, кн. IX, ст. 42—49.

тяжницькі»¹⁾. Висновок: «право українське треба мати за найбільший не-порядок в Україні, воно навіває їм наче-б-то вільність і відзнаку від інших підданих російських царів, воно робить з судді хабарника величезного й диктатора над народом, а суди продажними; воно убогих простих Українців утискує, воно, кінець-кінцем, і керівникові-шефові чинить темність і перешкоду—забезпечити правду корисною резолюцією»²⁾.

Отже, чи міг цей російський шовініст, неправдивий донощик, що удає з себе захисника простого люду від сваволі старшинської, сприяти гетьманові правити Україною на ґрунті її давніх прав і вільностей? Ясно, що ні. Він міг наговорювати його знищити українські закони й завести замість них російські. Він міг лише штовхати гетьмана на протилежний шлях, як от до переводу України з-під відома колегії чужоземних справ до сенату, що обертало Україну на звичайну російську провінцію³⁾.

Якщо ми, далі, звернемося до окремих судових реформ гетьмана Розумовського, то побачимо те-ж саме.

Візьмемо, напр., реформу генерального суду що-до його персонального складу. Суть її полягала в тому, що в генеральному суді повинні були засідати, крім двох генеральних суддів, ще десять персон, обраних що-року на полкових зібраннях по одному з кожного полка⁴⁾. Вище ми вже зазначили, що Теплов припускав вибір лише генеральних старшин (в тім числі двох генеральних суддів) і був проти обрання всіх інших старшин, значить і проти асесорів генерального суду⁵⁾. Отже, не Теплов міг порадити гетьманові цю реформу, а ті, хто знав, що асесори генерального суду були в практиці ще за часів наказного гетьмана Полуботка⁶⁾, і радив йому додержуватися своїх українських прав, як от бунчуковий товариш Федір Чуйкевич, що в своїй присвяченій гетьманові Розумовському і складеній р. 1750 жовтня 12 записці «Суд і розправа», писав: «за силу прав малоросійських, надлежить суду генеральному отправляєму быть от депутатів з 10 полків, по ідній персоні вибираємыми»⁷⁾.

Далі, гетьман Розумовський, реформуючи генеральний суд, розвантажив його, як суд першого ступеня, від справ вищої старшини та осіб, що перебували під гетьманським бунчуком і через те були в присуді лише генерального суду. Гетьман Розумовський наказав, щоб по всіх земельних справах у с і м ч и н а м судитися перше в полкових судах⁸⁾. Як-же до

¹⁾ Ibid., с. 46—48. ²⁾ Ibid., с. 49. ³⁾ Васильчиков, *cit. op.*, т. I. с. 191. ⁴⁾ Див. мою статтю в Збірникові на пошану акад. Д. І. Багалія, с. 764. ⁵⁾ Акад. Василенко, *op. cit.*, с. 44—46. ⁶⁾ Див., напр., Харк. Центр. Істор. Архів, фонд Чернігівський справа ч. 8012, арк. 22; Журн. війск. ген. канцелярії р. 1722, Чт. Общ. Нестора літоп. кн. XII від. 3, стор. 142. ⁷⁾ Із збірки рукописів акад. М. П. Василенка, арк. 26. Користаючись з нагоди, я щиро дякую акад. Василенкові за ласкавий його дозвіл користатися цим документом. ⁸⁾ Див. мою статтю «Судові реформи гетьмана Розумовського» в Збірникові на пошану акад. Д. І. Багалія, с. 766—767.

цеї справи міг поставитися Теплов?—В його записці читаємо: «Треба знати, що чини бунчукових товаришів, військових товаришів і військових канцеляристів велику сальвогвардію мають. Вони де-б кому в віддаленні яку кривду не зробили й в якому-б то полку не було, полкова канцелярія до них справи не має, а шукати права на них треба в В і й с ь к о в і й К а н ц е л я р і ї ¹⁾ та у Гетьмана». Отже, бідного козака завжди кривдять і «за далекістю козак рідко коли шукає з них справедливости, що за теперішнього гетьмана т р о х и вже скасовано» ²⁾.

З наведеного видно, що Теплов розумів переважаність вищого суду такими справами, але помилки, які він тут припустив, свідчать, що він близько справи не знав, бо зазначені особи перебували в присуді не генеральної військової канцелярії, як каже Теплов, а генерального військового суду і цей непорядок гетьман Розумовський скасував не т р о х и, як висловлюється Теплов, а цілком. Звідси висновок, що в цій справі Теплов участі не брав, хоч і чував про це.

Далі, гетьман Розумовський головну причину тяганини по судах убачав в тому, що було багато інстанцій для апеляції—від сотенного суду до полкового, од полкового до генерального, а від генерального до військової генеральної канцелярії і до самого гетьмана, а тому він у першу чергу знищив судові функції генеральної канцелярії й кількість апеляційних інстанцій цим зменшив на одну ³⁾. Теплов-же, відзначивши, що український суддя підшукує потрібну йому норму то в Статуті, то в Саксонії, то в праві магдебурзькому, і підкресливши, що для українського судді найважливіше мати гостру пам'ять та практику, робить такий висновок: «Через те у них позовники ніколи не бувають задоволені першим судом і нема жадної справи, що не через усі апеляції пройшла: із сотенної до полкової, з полкової до суду генерального, з суду генерального до військової генеральної канцелярії—до гетьмана, звідти до Колегії, до Правительствующого Сенату і, нарешті, утруднюють зверхнішу особу царську. Через це і в дріб'язкових позовах заводи у них точаться багато років» ⁴⁾

З наведеного бачимо, що Теплов накинув ще три апеляційні інстанції—якусь колегію, сенат і царя,—яких гетьман Розумовський не мав за інстанції, гадаючи, що йому, гетьманові, у всякій справі належить останнє слово. Цікаво, що Теплов причину тяганини покладав не в кількості інстанцій (три з них, додані від Теплова, мали місце лише тоді, коли командні верхів'я на Україні займали прислані з Москви чи Петербургу колегії чи президент з російськими членами, правління гетьманського уряду), а в самих «правах», себ-то в користуванні поруч з Статутом правом Магдебурзьким і Саксонським, а йому хотілося всі їх замінити тільки росій-

¹⁾ Підкреслення наше. ²⁾ Акад. Н. П. Василенко, *op. cit.*, с. 48—49. ³⁾ Див. мою статтю «Судові реформи», с. 769—772. ⁴⁾ Акад. Василенко, *op. cit.* с. 47 — 48.

ськими. Отже і тут Теплов, що розходився в поглядах з гетьманом Розумовським на причини тяганини, не міг подати гетьманові доброї поради, а як він її й подавав, то гетьман її не прийняв, а прийняв пораду української старшини, яка додержувалася думки, що на Україні «на сотенні суди апеляція ідець в полкові... а на полкові—в головний генеральний суд, а от суда генерального апеляція нікуда уже ітить не можець» ¹⁾.

Найважливішу-ж свою реформу що-до зменшення апеляційних інстанцій (до одної) і виділення з відання полкового суду справ цивільних для передачі їх до суду земського й підкоморського (межового)—цеб-то заведення судів за Статутом ²⁾,—гетьман Розумовський перевів тоді, коли Теплова й на Україні не було, бо р. 1761 він виїхав з України, а р. 1763 був за статс-секретаря Катерини II ³⁾. Думку-ж гетьманові про це подав бунчуковий товариш Ф. Чуйкевич в передмові до своєї розвідки «Суд і розправа» ще р. 1752, де читаємо: «первий антецессор ясневельможности вашей гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запоріжськое, відає силу прав малоросійських, судами земськими й градськими управляємую, били челом... Алексію Михайловичу і просили о битії в Малій Росії для розправи судам земським і градським. Якое прошеніє не точію удоволено сим рішенієм... «быть по их челобитию», но и особливою... грамотою... 7162 (1654) года Марта 27 дня о избранії малоросіянам между собой судей земських і градських для розправи навіки утверджено. Такові же судії особ земськії, особ градськії в Малій Росії не ізбирались доселі, потому что уставичнії війни іскусних тогда в правах людей пожирали і суди земськії і градськії в полкових і сотенних правленіях без розбору смішани будучи, теченія правильного не іміли, ібо, за скудністю грамотних людей, били на чинах судейських і неграмотнії. А нині, ясневельможність ваша... що в регіменті своїм многочисленії компути учених і грамотних чинів і персон ізволить, іміти...велегласная слава пронесеть під солнцем... ясневельможности вашей діла, если по ревности своїй к отечеству повелить ясневельможність ваша в полках малоросійських учредить суди земськії особ от судів градських... даби могли (обиватели)суд іміть непоодаль, ібо приличній суду земському з міста на місто переходить, нежелі обивателям за півтора верствей суда іскать; і таким порядком, когда за градськії суда полковії і сотеннії будуть укрощати всі ексцеси, то, напротив того, земськії суда, от единої власти ясневельможности вашей депенденцію імія над землями духовного і мирського стану, всіх малоросіян єдинії землянії і межовіі спори разнимать в судовнях і в полю повинні будуть; от яких судів земських і градських чтоб малоросіяне безволочитно могли

¹⁾ Ф. Чуйкевич, «Суд і розправа» ч. 6, § 19 (арк. 73).

²⁾ Див. мою статтю «Судові реформи», с. 773—777.

³⁾ Акад. Н. П. Василенко, *op. cit.*, ст. 18—19.

получать надлежащую росправу... а судії земськії і градськії между собою віддали б своїм должностям диференції і различіє і єдин суд в другого должность не вступав би...»¹⁾

Наведені думки покладено в підвалину гетьманського ордеру, з яким він звернувся р. 1763 до старшинської ради, пропонуючи їй подати йому свої думки, скільки в кожному полку треба встановити судів земських і підкоморих; одержавши-ж думку старшинської ради, гетьман Розумовський універсалом своїм з дня 19 листопада року 1763 наказав установити в кожному полку по два підкоморих і по два земських суди для справ цивільних, а справи кримінальні залишити у віданні полкових судів, які відтоді мали відігравати роль судів гродських²⁾.

Отже з наведеного ясно, що Теплов не брав і, через своє незнання справи та через своє вороже ставлення взагалі до українських законів і звичаїв, не міг брати діяльної участі в працях гетьмана Розумовського по відновленню на Україні установ в такому вигляді, в якому вони були за гетьмана Скоропадського й які відповідали-б українським законам та звичаям. Тому величезною іронією здаються замітки А. А. Васильчикова, як от: «він (Теплов) залишився в Глухові до приїзду гетьмана і можливо підготував низку реформ³⁾», які Розумовський мав намір завести на Україні⁴⁾; «за допомогою Теплова⁵⁾ (гетьман) ретельно взявся за реформи»⁴⁾. Коли-б справді Теплов відігравав таку велику роль в управлінні Україною, то А. О. Лазаревський, цей великий знавець гетьманської України, не міг-би мовчати про Теплова, ба й сказати таких слів про старшину, які наводить і Васильчиков: «безпосереднє завідування країною звирів (гетьман) тій самій старшині, яку в намаганнях її остаточно поневолити нарід міг стримувати лише суворий догляд великоросійських урядовців. За Розумовського старшина остаточно взяла гору»⁶⁾. Коли, на думку А. О. Лазаревського, старшина українська справді взяла гору, то таке становище цілком виключало вплив Теплова на гетьмана.

Фах Теплова був інший—це господарська діяльність. Привикши, очевидно, за подорож своєю закордонну до того, що його хатніми справами завідував Теплов, гетьман Розумовський, збираючись від'їздити на Україну,

¹⁾ Рукопис із збірки акад. Василенка, арк. 1—3.

²⁾ Див. мою працю «Судові реформи» с. 774—776. ³⁾ Підкреслення наше. Ч. I.

⁴⁾ «Семейство Разумовских», т. 1, с. 260.

⁵⁾ Ibid. с. 263. До речі сказати, А. А. Васильчиков це своє твердження нічим не підпер і ні на який документ не покликався. Що-ж до того, ніби Теплова гетьман послав на Україну через те, що старшина не хотіла обмірковувати проєкт «комісії о правах малоросійських», то А. А. Васильчиков це сам зміслив, бо сторінки «Дневных Записок» Марковича, на які тут покликається Васильчиков, про це нічого не говорять.

⁶⁾ Ibid. с. 322.

просить царицю дати йому Теплова для управління його хатніми справами. Але історики не хочуть, як ми вже бачили, приймати просто цих слів і кажуть, що це була лише «ширма». Але коли ми візьмемо на увагу, що Теплов справді відав при гетьмане його економічною канцелярією, будував для нього двірці в Батурині, купуючи матеріал, збираючи робітників і т. ін., що опісля йому доручено було розводити чужоземні тютюни на Україні та сприяти влаштуванню тютюнових фабрик і що, нарешті, з нього був чудовий господар, бо він свій власний маєток Молодово в Кромській повіті на Орловщині зумів як-найкраще поставити ¹⁾, то прийдеться повірити, що коли гетьман Розумовський просив царицю дати йому «одного Теплова для управління гетьманських справ», то це він робив щиро, без якихось задніх думок, бо він знав його велику здатність до господарських справ.

Отже, Теплов справді був корисний для гетьмана Розумовського, як керівник його господарськими справами; що-ж до впливу Теплова на гетьмана Розумовського в його державному управлінні Україною, то цей вплив не більше як легенда, розвіяти яку хоч трохи й було завданням цих рядків.

¹⁾ Акад. Василенко, *op cit.*, с. 19.